

Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі і церкви поставив, оздобив їх різноманітними прикрасами, і багатолюбством він світився із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні.

Галицький літопис

Тож оберніться до ворога прямо, й одно з двох — загибель чи порятунок, — інших розмов на війні не буває.

Гомер. Іліада

Навала

Крізь хмари пилу, здійснені тартарською¹ кіннотою, кривавими вбачалися світанки. Щоранку, тільки-но багрянний обрис сонця визирав з-за обрію, по всій землі, від краю до краю, спурхували зграї ворон і, клубочучись, ніби чорний смоляний дим, перелітали на нове місце поживи. Згарищ і бойовищ стало на Русі стільки, що розжирілі хижаки лінувалися обгризати людські кістки дочиста, як у голодні часи. Тому очі виклюють, у того печінку вигризуть або ніс відірвуть та так і кинуть, на інше не спокусившись. Живі не встигали ховати своїх мерців. Нікому було відбудовувати зруйновані міста й селища. Нескінченні людські потоки прямували все далі й далі на захід, забираючи із собою худобу, несучи птицю та посильну поклажу. Біженців, які майже водночас позбулися даху, землі й нажитого добра, було безліч. Вони проклинали своїх князів, які не зуміли домовитися й дати відсіч великим юрмам ворожого війська, що насувалися зі сходу. Коли орди кочовиків плюндрували рязанські землі, Суздаль і Ростов удавали, що це їх не обходить, але незабаром настала і їхня черга, і тоді вже суздальці з ростовцями стали закликати сусідів на допомогу, але пізно схаменулися: не залишилося в окрузі військ, здатних протистояти ворогові. А потім і Володимир упав, а за ним Торжок, а відтак — Козельськ, що протримався найдовше, але все одно втоплений у крові разом зі своїм

¹ Назви «Тартарія» й «тартари» походять від етноніма «татари» — контамінація з Тартаром у європейській традиції, натяк на походження ворогів християнства з поганського тартару. (Тут і далі прим. ред.)

малолітнім князем Василем. Розгромивши стіни Києва про- бивними гарматами, тартари пішли на Волинь, узяли Кам'я- нець, Володимир, Полоцьк і багато інших міст руських.

Про те, як це відбувалося, можна було дізнатися з розпо- відей біженців, і всі вони були чимось схожі — і розповіді, і самі біженці. Голови понурі, роти гірко перекошені, в очах страх і відчай. Ідучи, раз у раз озираються, немов перевіряю- чи, чи не наздоганяє їх степова пожежа, пущена тартарами навздогін. Ночами скрикують і прокидаються, бо здається їм, ніби земля під ними гуде і здригається від близького тупоту копит. А вдень на запилених обличчях блищать світлі доріж- ки від сліз, пролитих за рідними й близькими, яких уже не повернеш: порубали їх, попалили, розтоптали, відтягли на ар- канах із кінського волоса.

Так бувало й раніше, коли половці та печеніги Руссю гуля- ли, але ті лихі часи непорівнянні з новою величезною бідою. Тартарські орди такі великі були, що там, де вони проходи- ли, ні травинки, ні билинки не залишалося, ніби сарана всю зелень пожерла. Полчища ці вів непереможний і безпощад- ний полководець Батий, онук самого Чингізхана. Поширю- валися чутки, що він їв живих немовлят, запиваючи молоком і кров'ю убитих матерів.

Ті, хто бачив Батия (а бачив його мало не кожен із тих, хто рятувався втечею), твердили, що на зріст він вищий від вед- медя, який став дибки, такий самий лютий і могутній. Шкіра в нього темна, немовби закопчена від звички прогулюватися вулицями охоплених полум'ям міст і селищ. Бороди немає — спалив бороду; вуса довгі й тонкі, звислі, як у сома; череп ви- голює до синяви, за тартарським звичаєм, щоб не злітав ма- лахай під час скаженої гонитви степом. Як зиркне своїми ву- зькими чорними, вугляними очима, то навіть беркути погляд відводять. Гаркне — і вовки хвостами підгортають, на череві ко- ло ніг Батия цуценятами повзають. А все тому, що замість людського серця в грудях його б'ється серце тигрове, що йо-

му чаклуни за наказом Чингізхана ще в підлітковому віці вправили. І відтоді не знає його звіряча натура ні любові, ні страху, ні жалю. Ось чому здолати Батия не може ніхто зі смертних, як і військо його заворожене. Не люди вони всі, хоча й подоба в них людська. Перевертні. Одне слово — тартари.

Їх везуть на собі непоказні, низькорослі, але неймовірно витривалі конячки, здатні харчуватися не тільки травою, але також падаллю, глиною і навіть камінням. Волохаті, як собаки, зимова холоднеча їм не страшна, літньої спеки не помічають, води не п'ють, зате руську людину за версту чують, не сховатися від них, не сховатися. Тьма-тьмуца цих коней дивних, тьма-тьмуца вершників на них.

Попереду, у позолочених і сріблястих обладунках, велично й гордовито їдуть головні воєводи хана — їхні круглі щити немов дзеркало блищать, щоб сліпити ворога; на ногах чоботи зі зміїної шкіри, яким нема зносу; криві мечі так гостро відточені, що ними найтонші волосинки рубати можна; на гострих шоломах цільні кінські хвости майорять. Під обладунками плечі, спини і груди воєвод чарівними малюнками прикрашені — наконечники і клинки від них відскакують, малої подряпини не залишаючи. Кожного з них тисяча дружин супроводжує, усі красуні, гнучкі й холодні, як гадюки. За кожним, скільки бачить око, рать тягнеться — верхи, пішки, кроком, бігом, на волокушах, на критих возах із колесами в людський зріст, на безрогих горбатих бугаях із довгими волохатими шиями.

Скупчення це, що ворухиться, удень і вночі гуде, скрипить, бряжчить і брязкає, стовпи пилу здіймаючи до самого неба. У поході ніхто не сміє і очей зімкнути, щоб не гнівити Батия, який то тут з'явиться, то там, сидячи на своєму вогненно-рудому коні з бичачими грудьми і тонкими, ніби точеними, ногами. Махне нагайкою — і ось уже він на горі над Либідь-річкою гарцює, милуючись Києвом, що палає разом із жителями, різьбленими теремами, чудотворними іконами

і стародавніми грамотами, на яких записано всю історію Русі. Махне нагайкою вдруге — і топче його баский жеребець згорблені спина полонених, яким велено східці для великого хана складати, — і щоб не пискнула жодна жива душа! А втретє махне — і переноситься просто на протилежний берег Дніпра, щоб вести своє військо все далі й далі, до самого краю землі... Захоплений оповідач, який зображав Батия, що скаче, так жваво допомагав собі жестами, що ледь не зачепив по носі дядька Гордія — той відштовхнув його руку.

— Ач розійшовся, талалай! Ніби горобець крильми махає! Тартарин клятий у нього наче богатир билинний. Вигадав теж.

— Так люди казали, — почав виправдовуватися Іванко. — Я що? Я ж його не бачив, Батия.

— А не бачив, так не бреши, — відрізав Гордій, обсмоктуючи риб'ячий хребет. — Нічого за злими язиками повторювати. Вони як ті онучі на вітрі бовтаються. — Він кивнув у бік онуч, розвішаних на просушування. — Туди-сюди, туди-сюди.

Як і всі, що сиділи поблизу вогнища біля річки Горинь, був босий, але голі ноги його, забруднені мулом до самих колін, здавалися взутими в чоботи. Він не поспішав їх мити, щоб супутники не забували, хто саме добув минька до обіду. Іванко — той наловив майже дюжину раків, але яка ж це їжа, пустоці самі. Інша річ — минь у два лікті завдовжки. Білого риб'ячого м'яса на всіх вистачило, Гордій нікого не образив, усім по доброму шматку виділив.

Крім нього й балакучого Іванка, навколо вогню розмістилися ще троє: кругловида дівчина Лушка, стрижена, як хлопець, під горщик; жінка Степанида, що відгукувалася на прізвисько Тетеря; і вчена людина Никодим в обшарпаній попівській рясі, такій вигорілій, що з чорної вона стала сірою. Усі п'ятеро шукали щастя в землях галицьких і, якби не зустрілися на шляху, були б зовсім самотні.

Наприклад, Лушчиних батьків і братів убили вояки-утікачі, а саму її, згвалтувавши, підвісили за косу на воротах та так і кинули, озираючись і насміхаючись, поки не зникли за пагорбком. На її щастя, мимо проходив Гордій, він Лушку і звільнив, косу ножем зрізавши. Правда, відтоді вона не розмовляла, а тільки мукала та кивала або головою мотала, немов язик втратила, але язик був на місці — Гордій перевіряв. Ну, не говорить — і не треба, що розумного дівка сказати може? А коли їсти захоче або, припустімо, чого іншого попросить, то й так зрозуміло, без слів. Вони не завжди потрібні, слова ті. Буває навіть так, що зайві вони.

Згадавши, як Іванко соловейком заливався, Батия поганого звеличуючи, Гордій знову розсердився. Адже якщо непереможний головний тартарин, то Русі кінець настав. І куди тоді далі податися? До угрів носатих? До ляхів пихатих? Прицмокуючи, Гордій висмоктав риб'ячу мізковню, жбурнув череп минька в річку й запитав у Никодима:

— Ось скажи, монаше, правду про Батия кажуть чи брешуть? А військо його? Воно й справді заворожене? Якщо навіть і так, то мусить же бути якийсь спосіб здолати косооких?

— Не монах я, — сказав Никодим, зосереджено розтираючи розіпрілу шкіру між пальцями ніг. — Писар. Скільки повторювати одне й те саме?

— Ну писар, — примирливо сказав Гордій. — Усе одно людина, яка знає й розуміє. У чому сила тартар? Чому тіснять і б'ють нас поодинці?

— Ось тому, що поодинці, і б'ють.

— Отже, — утрутився Іванко, — якщо об'єднаються наші дружини, то сильнішими за тартар стануть?

— Ох, не думаю, — похитала головою Тетеря, — розтираючи риб'ячий жир по губах і щоках, щоб блищали привабливо. — Не здолати нашим їх, ні, не здолати.

— Баба, а мовить до пуття, — кивнув Никодим, із насолодою перекидаючись на спину, щоб зручніше було стежити

за хмарами в небі, і покусуючи соковиті трав'яні стебла. — Не здолати.

— Це тому, що більше їх? — здогадався Іванко.

— Не тільки, — заперечив Никодим.

— А що ще? — поквапив його Гордій.

— Порядок у них. Суворість. Ось взяти їхній тумен...

— Тумен — це що таке?

— Тисяча кіннотників. Тумен на сотні ділиться, а сотні на десятки.

— Хитро придумано. — Іванко почухав потилицю.

— Цить! — grimнув зацікавлений Гордій. — Не перебивай старших.

Никодим покосився на нього, виплюнув травинку, сунув до рота нову і сказав:

— Не в тому мудрість, що тисячі на десятки розбито, а в тому, що один за одного відповідає. Ось, припустімо, ти злякався... — Він показав на Іванка, який розтулив рот, щоб заперечити, але не встиг, бо Никодим продовжив: — Ти злякався в бою, а весь твій десяток за тебе відповідатиме. Усім голови з плечей зітнуть або серце з грудей виймуть. Кому ж цього хочеться? Ось вони один за одним і стежать, не дозволяють з поля бою втекти, щоб їх теж за боягузтво не страшили. Після великої битви, трапляється, цілими сотнями своїх же знищують, а то й тисячами. За будь-яку провину смертю карають. Не там нужду справив, не так на сотника подивився... поцупив... збрехав... Страта в тартар люта, болісна. Зламають спину і кинуть здихати. Або ж риб'ячий хребет в дупу засунуть — спробуй витягнути. Адже вони головою вперед рибу пхають, щоб кістки перешкождали вийняти назад...

— Свят, свят, — перехрестилася Тетеря, а Лушка злякано подивилася на рештки миня біля вогнища, що тліло.

— Люблять іще на аркані за кіньми по землі волочити, — додав Никодим, задоволений враженням, яке справив. —

Прив'яжуть і тягнуть степом, поки вся шкіра не злізе. Крик, гвалт! А решта сміється.

Іванко, який слухав мовчки, із широко розплющеними очима, не витримав і знову подав голос:

— Отак вони самі себе під корінь знищать!

Перш ніж відповісти, Никодим повернув голову, щоб сплюнути зелену кашку. Потім сів, потягнувся з хрускотом і сказав:

— Погане військо все одно на смерть приречене. Краще вже так, іншим для науки.

— Наука, отже, — дійшов висновку Гордїй похмуро.

— Наука, — погодився Никодим. — Кому мука, кому наука.

Подорожні помовчали, обдумуючи сказане. Стало чутно, як щебечуть пташки, як гудуть бджоли над галявиною, як десь біля дороги реве несамовито корова, яку, мабуть, ведуть на заріз, бо ногу зламала або просто знесилася за час тривалого переходу. Не пропадати ж м'ясу. Це тільки людям — пропадати. Ось сидять вони біля багаття; ситі, обігріті, гуторять. А завтра що? Як виживати, коли холоди настануть? Чим землянки викопувати, чим ліс рубати, у що тіла свої кутати? Тільки й залишається, що з простягнутою рукою по світу йти. Так простягнутих рук нині багацько! Черствої скоринки хлібної — і то не допросишся.

— Підемо далі, чи що? — запропонував Никодим, у якого напевно зіпсувався настрій.

— Почекаймо трохи, — сказав розсудливий Гордїй. — Чуєш? Завалили ж телицю. Тож підемо, коли тушу розбиратимуть. Може, маслаків перепаде.

— Або потрухів, — пожвавилася Тетеря. — Наваримо юшечки.

— У чому, дурна ти бабо? У балії твоїй? Вона, може, велика, але ж для інших потреб призначена.

Поки чоловіки сміялися з нехитрого жарту Гордїя, худенька Лушка спершу сиділа мовчки, нахиливши обчикрижену голову і стрімко шаріючись, а потім схопилася й утекла в кущі.

— Це ти даремно, дядьку, — дорікнув Іванко, з обличчя якого вмить злетіла вся веселість, ніби не він щойно реготав разом з усіма. — Сирота все ж таки, та ще це... гм.

Не доказавши, він боязко відсунувся, щоб Гордій кулачищем його не дістав, але той не розсердився, кивнув вивувато:

— Даремно. Образив дівку. І ти, Степанидо, прости. Озвірів зовсім, світом тиняючись. У самого дочки були, дружина... Ох, ма, життя-гармидер! Заспокой дівку, Іване. Куди вона сама така?.. Повернути треба. Скажи їй, дядько Гордій щиро перепрошує.

— Це я зараз, це я миттю!

Іванко птахом спурхнув із прим'ятої трави й пірнув у зарості — тільки сучки затріщали. Лушка, демонструючи образу, якої насправді не відчувала, пішла до річки мити руки. Гордій, лігши на бік і підперши патлату голову, попросив Никодима:

— Ти, дорогенький, ще про тартар розкажи. Бачив їх живо? Або тільки в книжках своїх про них читав?

— Бачив, дядьку, бачив, — відповів Никодим. — І ти подивися. — Він підвівся й задер на собі рясу до грудей. — Ось вони, відмітини на пам'ять довгу, пам'ять недобру.

Гордій сів, мнучи бороду.

— Це як же ти примудрився? — запитав він, розглядаючи блискучі, рожеві рубці опіків на білому тілі, яке давно не бачило сонця.

— Горів я, дядьку. Разом із Києвом престольним горів. Та не до скону, як бачиш. Бог уберіг, із пекла вивів, щоб я решту князів попередив. Ось хочу до Данила Романовича пробитися. Розповісти йому, як військо Батиеве споряджене, щоб він свої дружини встиг підготувати. З тартарами битися — це тобі не з половцями воювати. Тут кмітливість потрібна, без неї ніяк.

— Данило — він тутешній князь буде? Думаєш, вистоїть проти Батия?

В очікуванні відповіді Гордій двічі змінив позу, підгинаючи під себе то одну ногу, то другу. Йому кортіло почути, що Данило Галицький зможе зупинити орду, яка невблаганно насувається зі сходу. Якби не був Гордій голий, як бубон, він і сам би записався в дружину, але без зброї та доброго коня зі зброєю здатний тільки рибу з річки тягати й зубоскалити з попутниками. Дуже це його гнітило, тим паче що силу він у собі відчував чималу, силу злу, неприборкану. Дочок Гордія степовики в полон повели, дружину вбили, щоб під ногами не плуталася, самого Гордія, як їжака, стрілами колючими нашпигували, але оклигав він, вижив. А навіщо? Щоб хлоп'ят та дівкам шмарклі витирати?

— Батий, він у тартар за батька буде, — заговорив Никодим, ретельно добираючи слова, щоб донести свою думку дохідливо. — Батько, отже, усього їхнього гидкого племені. Його воля — для всіх закон. На смерть пошле — ніхто і не пискне. Не послухатися — ні-ні, боронь Боже.

— Страхом, отже, бере, — кивнув Гордій із розумінням.

— Якби страхом. Тут інше. — Никодим сів на своє місце й помовчав, не дивлячись ані на Гордія, ані на Тетерю, що повернулася й витирала мокрі руки подолом. — Вони його, собаку, люблять.

— Їм рибу в дупу, а вони люблять?

— Тому ще дужче люблять. Більше од Бога шанують. Плазують, п'яти лижуть, тому й раді. Їх так змалечку привчають. Тартарин ще ходити добре не вміє, а його вже на коня верхи садять і пояснюють: ти, хлопчику, вірний воїн великого хана, хоч Чингіза, хоч Батия, хоч когось іншого. Велить хан батька рідного різати — ріж не роздумуючи. Велить матір убивати — убивай. Аби хан був тобою задоволений. Він твоє сонце ясне, а без нього ти тьху, тля.

— Ач, вигадали, поганці, — крекнув Гордій. — Нашому народові такого в голову не втовкмачити, хоч сто років торочити «хан, хан».